

УДК 634.747:581.4

Л.М. КОЛІСНИК, С.В. КЛИМЕНКО

Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тимірязєвська, 1

**КІЛЬКІСНІ МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ТА МІНЛИВІСТЬ
ВЕГЕТАТИВНИХ І ГЕНЕРАТИВНИХ ОРГАНІВ БУЗИНИ ЧОРНОЇ
(*SAMBUCUS NIGRA* L.) У ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ**

---

*Досліджено кількісні морфологічні ознаки вегетативних і генеративних органів форм бузини чорної (*Sambucus nigra* L.), відібраних у природних популяціях в Україні. Встановлено мінливість, визначено діапазон варіювання ознак для оцінки селекційної значущості перспективних форм.*

У складі природної флори України трапляються три види бузини — *Sambucus nigra* L. (бузина чорна), *S. racemosa* L. (б. червона), *S. ebulus* L. (б. трав'яниста). Усі види здавна відомі як лікарські, а бузина чорна ще й як цінна харчова рослина [3].

Бузина чорна, яка розповсюджена в Україні, характеризується високою якістю плодів і продуктивністю, цінними біологічно активними речовинами, стійкістю до несприятливих зовнішніх умов. Лікарські і харчові властивості бузини відомі з давніх часів. Вона входить до списку 10 рослин, які найчастіше застосовують у народній медицині. Використовують усі частини рослини (квітки, плоди, листки, кору). Бузину називають «ягодою довголіття».

Нині бузина використовується і в офіційній медицині. Вона входить до складу препаратів «Ново-пасит», «Синупрет», «Атма» та ін. [3, 4].

Радою Європи квітки бузини чорної включено до переліку природних харчових добавок. Плоди бузини, які містять велику кількість антоціанів (натуральні фарбники з групи флавоноїдів синього, червоного або фіолетового кольору, що містяться в клі-

тинному соку), використовують для виробництва соків, напоїв, кондитерських та хлібопекарських виробів.

В Австрії, Данії, Нідерландах, Польщі закладено промислові плантації бузини. Створення таких садів в Україні дасть змогу підвищити лікувально-дієтичні якості виробів. Крім великого економічного, сади бузини матимуть і соціальне значення завдяки широкому використанню у народній і офіційній медицині.

Комерційний успіх полягає у виробництві оригінальної продукції, конкурентоспроможної на світовому ринку. Прикладом можуть слугувати ківі в Новій Зеландії, бузина в Канаді, журавлина, ожина у США тощо.

Зважаючи на важливе значення бузини, у Національному ботанічному саду ім. М.М. Гришка НАН України досліджують її аборигенні та інтродуковані види [3, 4]. Створено генофонд сортів бузини європейської та української селекції, які вирізняються високою продуктивністю, масою та оригінальною формою плодів і не поступаються сортам іноземної селекції.

Протягом 2005–2010 рр. ми дослідили природні популяції бузини чорної у Київській, Вінницькій та Черкаській областях і

відібрали кілька перспективних форм за найважливішими морфологічними і помологічними ознаками для подальшої селекційної роботи (Ф5, Ф6, БФ, БФ7, БФ10).

Усі форми порівнювали з відомим у Європі сортом австрійської селекції Хашберг.

Метою роботи є дослідження морфологічних ознак генеративних і вегетативних органів відібраних перспективних форм бузини чорної, їхньої мінливості, визначення діапазону варіювання основних морфологічних і господарсько-цінних ознак.

Бузина червона цінується переважно як декоративна рослина. Виведено кілька форм із золотавим листям — 'Plumosa Aurea', 'Sutherland Gold', які широко використовують у ландшафтних композиціях. Бузину трав'янисту найчастіше застосовують як лікарську рослину у народній медицині.

Під внутрішньовидовою мінливістю розуміють різноякісність однотипових ознак або властивостей у різних особин одного виду за один і той самий період часу [5]. С.А. Мамаєв [5] виділив три основні категорії мінливості: 1 — структурних ознак, 2 — функціональних ознак, 3 — якісних ознак. Ця класифікація охоплює всі вияви внутрішньовидової мінливості рослин. Всі фенотипові ознаки з огляду на значення їх для селекції відомий російський учений О.К. Скворцов [7] поділяє на господарсько-цінні (маса плоду, смак і хімічний склад, урожайність, строк досягання тощо) та менш значущі (форма листка, розмір і форма віночка, опущення пагона). Для селекційної роботи важливі не лише якісні, а й кількісні ознаки [6].

Для морфологічного опису використовували «атласи з описової морфології вищих рослин» [1, 2, 8–10].

Кількісні показники вегетативних органів досліджених форм бузини чорної

Бруньки супротивні, без зовнішніх лусочок, волохаті, довгі, складаються з двох нерозвинених сірувато- або білуватоповстистих листочків. Коефіцієнт варіації довжини

Таблиця 1. Морфометричні показники бруньок бузини чорної

Ознака	min	max	M±m	V, %
Висота, мм	2,35	8,84	5,04±1,80	35,79
Ширина, мм	2,13	4,37	3,25±0,58	17,98

Примітка. Тут і в табл. 2–6: min — мінімальне значення; max — максимальне значення; M — середнє арифметичне; m — похибка середнього арифметичного; V — коефіцієнт варіації.

бруньки має підвищений рівень мінливості, ширини бруньки — середній (табл. 1).

Листки зеленого або темно-зеленого кольору, черешкові, з дрібними, ланцетоподібними або майже ниткоподібними прилистками, які швидко відпадають; непарнопірчасті, з 5–7 листочками; листочки яйцеподібні або яйцеподібно-еліптичні, гостропилчасті, звужені біля вістря, округлі або клиноподібні біля основи, по жилках з обох боків волосисті. Листорозміщення супротивне.

Розміри листків варіюють у межах крони. Листкова пластинка значно варіює за формою. Якщо найбільш типовими вважають яйцеподібні листочки, то як на одному дереві та однорічному пагоні, так і у різних екземплярів можна знайти оберненояйцеподібні, еліптичні або обернено-еліптичні листочки (анізотрілія).

Відзначено різницю за довжиною та шириною листка між нашими формами бузини та сортом Хашберг. Так, у відібраних форм довжина становила (261,8±13,4) мм (від 143 до 283 мм), ширина — від 88 до 262 мм, у сорту Хашберг — відповідно (151,3±13,11) мм (від 132 до 169 мм) та (131,7±23,39) мм (від 90 до 168 мм). Коефіцієнт варіації — від 4,5 до 45,9 %, що свідчить про дуже низький та високий рівень мінливості.

Черешки світлозеленого кольору, голі чи разом зі стрижнем негусто опушені. Найдовший черешок у форми БФ6 — 65 мм,

найкоротший — у сорту Хашберг — 22,2 мм. Підвищений рівень мінливості спостерігається за довжиною черешка — 30,5 %. За товщиною черешка коефіцієнт варіації належить до низького рівня мінливості (9,8–15,8 %).

Кількісні показники генеративних органів

Квітки дрібні, правильні, двостатеві, з подвійною п'ятичленною оцвітиною, у щиткоподібних або парасолеподібних суцвіттях, з 5 головними гілочками. Головні гілочки суцвіття голі або густо опушені короткими товстими ворсинкоподібними волосками.

У форми Ф5 коефіцієнт варіації діаметра суцвіття має низький рівень мінливості, у БФ10 — підвищений. Коефіцієнт варіації кількості квіток у суцвітті має низький рівень мінливості у форми БФ6, середній — у форми Ф6 (табл. 2).

Квітки в суцвіттях переважно сидячі, хоча трапляються квітки на розвинутих квітконіжках. Чашечка з 5 яйцеподібними, трикутними або еліптичними зубчиками. Віночок зрослопелюстковий, колесоподібно-дзвоникоподібний, жовтувато-білий, з розпростертими, широкими, яйцеподібними або майже округлими тупими частками відгину. Тичинок п'ять з жовтими пиляка-

Таблиця 3. Діаметр віночка у форм та сорту Хашберг бузини чорної, мм

Форма, сорт	min	max	M±m	V, %
БФ6	2,46	7,65	5,71±0,88	15,3
БФ7	4,19	7,17	5,77±0,71	12,3
БФ10	2,99	6,64	5,11±0,84	16,5
Ф5	5,20	8,06	6,31±0,75	12,3
Ф6	4,70	7,40	5,72±0,71	12,4
Хашберг	5,11	6,92	5,88±0,50	8,6

ми. Маточка одна з трьома приймочками, має короткий стовпчик, нижня частина якого являє собою вільну паріетальну частину зав'язі. Зав'язь нижня, майже кулеподібна, коротка.

Коефіцієнт варіації діаметра віночка у сорту Хашберг низького рівня, у наших форм — середнього (табл. 3).

Плоди бузини чорної зібрані в щиткоподібні або зонтикоподібні супліддя. Плід — блискуча, чорно-фіолетова куляста кістянка з темно-червоним соком.

Коефіцієнт варіації діаметра суплідь бузини чорної має низький рівень мінливості, довжини плодоніжки — середній (форма Ф6) та високий (сорт Хашберг) (табл. 4).

Таблиця 2. Діаметр суцвітть та кількість квіток у суцвітті у форм та сорту Хашберг бузини чорної

Форма, сорт	Ознака	min	max	M±m	V, %
БФ6	Діаметр суцвіття, мм	150	280	218±47	21,6
	Кількість квіток у суцвітті, шт.	378	564	448,2±53,0	11,8
БФ7	Діаметр суцвіття, мм	120	260	188±46,1	24,5
	Кількість квіток у суцвітті, шт.	256	389	328,5±47,64	14,5
БФ10	Діаметр суцвіття, мм	109	290	211,0±63,6	30,2
	Кількість квіток у суцвітті, шт.	208	398	306,4±43,76	14,3
Ф5	Діаметр суцвіття, мм	140	231	191,0±31,5	16,5
	Кількість квіток у суцвітті, шт.	218	381	305,8±47,92	15,7
Ф6	Діаметр суцвіття, мм	110	260	173,0±46,7	27,0
	Кількість квіток у суцвітті, шт.	214	371	272,3±53,04	19,5
Хашберг	Діаметр суцвіття, мм	130	290	187,0±39,8	21,3
	Кількість квіток у суцвітті, шт.	321	522	391,6±52,85	13,5

Таблиця 4. Діаметр супліддя та довжина плодоніжки у форм та сорту Хашберг бузини чорної, мм

Форма, сорт	Ознака	min	max	M±m	V, %
БФ6	Діаметр супліддя	175	235	210±25,63	12,2
	Довжина плодоніжки	53	75	67,6±8,75	12,9
БФ7	Діаметр супліддя	180	200	189,5±8,81	4,6
	Довжина плодоніжки	40	87	58,4±15,76	26,9
БФ10	Діаметр супліддя	210	270	237,5±25,00	10,5
	Довжина плодоніжки	43	103	72,6±19,69	27,1
Ф5	Діаметр супліддя	235	263	249,5±13,17	5,2
	Довжина плодоніжки	45	105	83,4±21,78	26,1
Ф6	Діаметр супліддя	198	234	210,5±16,10	7,6
	Довжина плодоніжки	72	100	81,2±10,30	12,7
Хашберг	Діаметр супліддя	193	248	223,7±22,82	10,2
	Довжина плодоніжки	21	89	63,8±24,87	38,9

Таблиця 5. Маса суплідь та плодів форм та сорту Хашберг бузини чорної, г

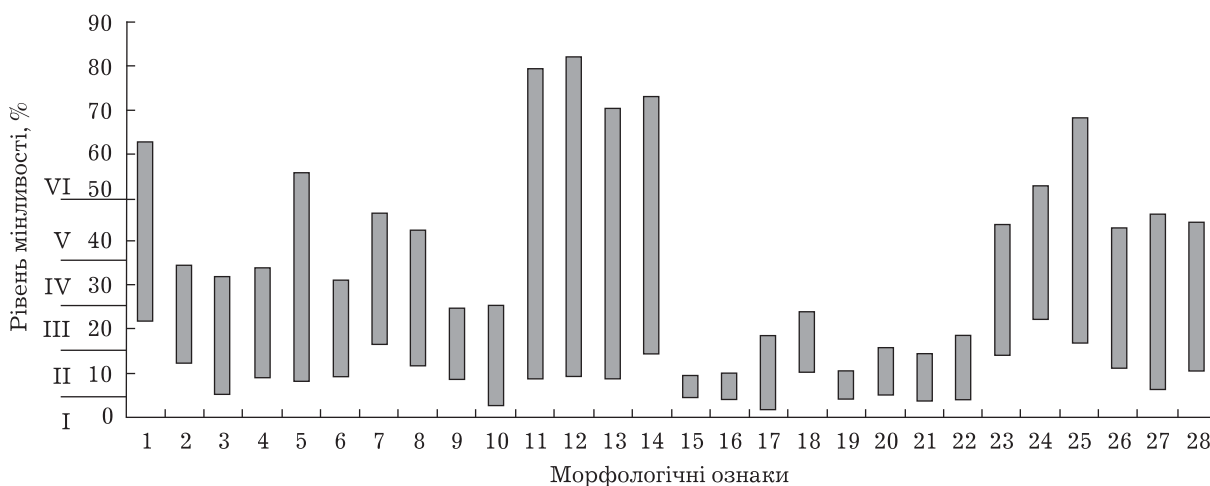
Форма, сорт	Ознаки	min	max	M±m	V, %
БФ6	Маса супліддя	97,62	125,32	115,14±12,50	10,8
	Маса плодів у суплідді	88,49	116,28	104,31±12,96	12,4
	Маса щитка	8,41	13,76	9,96±2,54	25,5
	Маса 10 плодів	0,96	1,26	1,12±0,12	11,9
БФ7	Маса супліддя	110,89	161,15	131,54±23,77	18,1
	Маса плодів у суплідді	80,80	147,49	113,78±29,21	25,6
	Маса щитка	9,26	12,50	11,30±1,39	12,4
	Маса 10 плодів	1,25	1,30	1,28±0,02	1,68
БФ10	Маса супліддя	183,21	219,5	203±17,77	8,75
	Маса плодів у суплідді	167,17	202,96	187,81±17,63	9,38
	Маса щитка	11,85	14,72	13,37±1,47	11,0
	Маса 10 плодів	1,82	2,27	2,01±0,18	9,3
Ф5	Маса супліддя	172,90	223,91	190,85±23,71	12,4
	Маса плодів у суплідді	147,80	208,23	175,1±25,65	14,6
	Маса щитка	11,85	15,08	13,19±1,37	10,4
	Маса 10 плодів	1,94	2,58	2,22±0,30	13,6
Ф6	Маса супліддя	105,64	143,27	121,17±16,04	13,2
	Маса плодів у суплідді	64,34	135,49	100,51±30,59	30,4
	Маса щитка	5,39	7,0	6,12±0,78	12,8
	Маса 10 плодів	1,84	1,97	1,92±0,05	3,0
Хашберг	Маса супліддя	117,52	224,97	145,17±53,21	36,6
	Маса плодів у суплідді	81,99	123,83	110,75±19,33	17,4
	Маса щитка	10,89	17,56	12,93±3,12	24,1
	Маса 10 плодів	1,35	1,99	1,76±0,29	16,9

Коефіцієнт варіації маси суплідь у форм — низького рівня мінливості, у сорту Хашберг — високого (табл. 5). Маса плодів істотно варіює

не тільки в межах однієї рослини, а навіть у межах одного супліддя. Маса 10 плодів найвища у форми Ф5, найменша — у форми БФ6.

Таблиця 6. Морфометричні показники плодів та кількість насінин у плоді у форм та сорту Хашберг бузини чорної

Форма, сорт	Ознаки	min	max	M±m	V, %
БФ6	Довжина, мм	6,37	7,30	6,90±0,30	4,4
	Ширина, мм	5,94	6,69	6,39±0,25	3,9
	Кількість насінин, шт.	3	4	3,14±0,36	11,5
БФ7	Довжина, мм	6,45	7,33	6,92±0,29	4,1
	Ширина, мм	6,06	7,03	6,44±0,31	4,7
	Кількість насінин, шт.	3	4	3,10±0,31	10,2
БФ10	Довжина, мм	6,15	7,63	7,05±0,38	5,4
	Ширина, мм	6,6	8,00	7,31±0,41	5,6
	Кількість насінин, шт.	3	4	3,10±0,34	11,0
Ф5	Довжина, мм	5,23	6,45	5,91±0,31	5,2
	Ширина, мм	5,19	6,50	5,71±0,26	4,6
	Кількість насінин, шт.	3	4	3,26±0,44	13,7
Ф6	Довжина, мм	5,75	6,84	6,36±0,31	4,9
	Ширина, мм	5,15	6,38	5,86±0,35	6,1
	Кількість насінин, шт.	3	4	3,17±0,38	12,2
Хашберг	Довжина, мм	6,41	7,82	7,02±0,32	4,5
	Ширина, мм	6,02	7,06	6,47±0,30	4,6
	Кількість насінин, шт.	3	4	3,25±0,44	13,6

Рівень мінливості морфологічних ознак бузини чорної:

1 — довжина бруньки;	11 — маса супліддя;	21 — товщина насінини;
2 — ширина бруньки;	12 — маса плодів у суплідді;	22 — маса насінини;
3 — довжина листкової пластинки;	13 — маса щитка;	23 — довжина гіпокотиллю;
4 — ширина листкової пластинки;	14 — кількість плодів у щитку;	24 — товщина гіпокотиллю;
5 — довжина черешка;	15 — довжина плоду;	25 — довжина сім'ядолі;
6 — товщина черешка;	16 — ширина плоду;	26 — ширина сім'ядолі;
7 — діаметр суцвіття;	17 — маса 10 плодів;	27 — довжина черешка сім'ядолі
8 — кількість квіток у суцвітті;	18 — кількість насінин у плоді;	28 — товщина черешка сім'ядолі
9 — діаметр квітки;	19 — довжина насінини;	
10 — діаметр супліддя;	20 — ширина насінини;	

Коефіцієнт варіації за розмірами плоду — дуже низького рівня мінливості, а за кількістю насінин у плоді — низького (табл. 6).

В плоді міститься 3 (4) коричневих, яйцеподібних, на спинці випуклих, зморшкуватих насінини (кісточки). Насінина має довжину від 3,76 до 3,91 мм, ширину — від 1,75 до 2,22 мм, товщину — від 0,82 до 1,04 мм, маса 1000 насінин становить 3,54–4,67 г. Найбільша маса 1000 насінин у сорту Хашберг — (4,67±0,27) г.

Отже, більшість досліджених морфологічних ознак є відносно стабільними. Як видно з рисунку, найбільший рівень мінливості спостерігається у таких важливих у селекційному відношенні ознак, як маса супліддя, маса плодів і кількість плодів у суплідді, що свідчить про перспективність селекції у цьому напрямі.

1. *Артюшенко З.Т.* Атлас по описательной морфологии высших растений. Семя. — Л.: Наука, 1990. — 202 с.

2. *Артюшенко З.Т., Федоров А.А.* Атлас по описательной морфологии высших растений. Плод. — Л.: Наука, 1986. — 392 с.

3. *Колісник Л.М.* Аборигенні і інтродуковані види роду *Sambucus* L. у ботсадах і дендропарках України // Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 210-річчю Національного дендрологічного парку «Софіївка» — НДІ НАН України, Умань, 2006. — С. 158.

4. *Колісник Л.М., Клименко С.В.* Рід *Sambucus* L. (Sambucaceae Link.) в Україні: видовий склад, еколого-географічне поширення, біоморфологічні особливості, перспективи культивування // Інтродукція рослин. — 2006. — № 3. — С. 32–38.

5. *Мамаев С.А.* Формы внутривидовой изменчивости древесных растений (на примере семейства Pinaceae на Урале). — М.: Наука, 1972. — 284 с.

6. *Нухимовский Е.Л.* Основы биоморфологии семенных растений. Теория организации биоморфологии. — М.: Недра, 1997. — Т. 1. — 630 с.

7. *Скворцов А.К., Виноградова Ю.К., Куклина А.Г.* Анализ внутривидовой изменчивости и сохранение биоразнообразия методом эксперимен-

тального моделирования интродукционных популяций // Бюл. Гос. Никит. ботан. сада. — 2003. — Вып. 88. — С. 8–14.

8. *Федоров А.А., Кирпичников М.Э.* Атлас по описательной морфологии высших растений. Цветок. — Л.: Наука, 1975. — 352 с.

9. *Федоров А.А., Кирпичников М.Э., Артюшенко З.Т.* Атлас по описательной морфологии высших растений. Стебель и корень. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — 350 с.

10. *Федоров А.А., Кирпичников М.Э., Артюшенко З.Т.* Атлас по описательной морфологии высших растений. Лист. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. — 302 с.

Рекомендував до друку П.Є. Булах

Л.Н. Колесник, С.В. Клименко

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ MORFOЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ И ИЗМЕНЧИВОСТЬ ВЕГЕТАТИВНЫХ И ГЕНЕРАТИВНЫХ ОРГАНОВ БУЗИНЫ ЧЕРНОЙ (*SAMBUCUS NIGRA* L.) В ЛЕСОСТЕПИ УКРАИНЫ

Исследованы количественные морфологические признаки вегетативных и генеративных органов форм бузины черной (*Sambucus nigra* L.), отобранных в природных популяциях в Украине. Установлена изменчивость, определен диапазон варьирования признаков для оценки селекционной ценности перспективных форм.

L.M. Kolisnyk, S.V. Klymenko

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

QUANTITATIVE MORPHOLOGICAL SIGNS AND VARIABILITY OF THE VEGETATIVE AND GENERATIVE ORGANS OF ELDERBERRY (*SAMBUCUS NIGRA* L.) IN THE FOREST-STEPPE OF UKRAINE

Quantitative morphological signs of vegetative and generative organs of an elderberry (*Sambucus nigra* L.) forms, selected in natural populations in Ukraine, are investigated. Variability is shown, the range of variations of signs for an estimation of selection value perspective forms is defined.